

**Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ
ΠΑΛΑΜΑ, ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΟΡΕΥΣΗ ΤΟΥ
ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ. ***

Του

**Σπυρίδωνος Β. Στολίγκα
Θεολόγου – Κοινωνιολόγου (Th.M)
τ.Πολιτικού Τμήματος Νομικής Σχολής -Αθηνών.**

* Υπέρ υγείας του Σεβασμιωτάτου Γέροντος Χαλκηδόνος κ.Ιωακείμ ως αντίδωρο για την πολύτιμη βοήθεια του και την έμπρακτη έν Χριστώ αγάπη του .

** Η παρούσα μελέτη δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Εκκλησιαστικός Φάρος* (επιστημονικό Θεολογικό περιοδικό σύγγραμμα του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας), τόμος ΟΣΤ ' (2005), σσ. 165 – 193.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α .

ΚΕΦ.Α΄ ... « Η Διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος . »

1. Καθ'ύπαρξιν πρόοδος του Αγίου Πνεύματος .
2. Κατ' ενέργειαν πρόοδος του Αγίου Πνεύματος .
 - α. Κατ' ενέργεια έγχρονη πρόοδος .
 - β. Κατ' ενέργεια άχρονη πρόοδος .

ΚΕΦ.Β΄ ... « Οι Πηγές της διδασκαλίας του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος . »

1. Οι Καππαδόκες .
2. Ο Κύριλλος Αλεξανδρείας .
3. Ο Φώτιος .
4. Ο Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος .

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ .

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : α) Πηγές .
β) Βοηθήματα .

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ .

ΓΠΣ 1 : Γρηγορίου του Παλαμά Συγγράμματα , εκδ.Β Bobrinsky .

Π. Παπαευαγγέλου , J.Meyendorff , Π. Χρήστου
Θεσσαλονίκη 1988.

ΓΠΣ 5 : Γρηγορίου του Παλαμά Συγγράμματα , εκδ. Π.Κ.Χρήστου ,
Θεσσαλονίκη 1992 .

D.S : Dictionaire de Spiritualite , Paris 1961 .

ΘΗΕ : Θρησκευτική καί ηθική εγκυκλοπαίδεια , εκδ. Μαρτίκου , Αθήνα
1962 – 1968 .

ΕΙΣΑΓΩΓΗ .

Δεν υπάρχει κανείς Βυζαντινός Θεολόγος των μέσων χρόνων , που δεν έλαβε μέρος , με τον ένα ή τον άλλο τρόπο , στην ατέλειωτη διαμάχη για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος , γράφει ο π. J.Meyendorff ¹ . Εξαιρέση δεν θα μπορούσε να αποτελέσει ο ιερός Γρηγόριος Παλαμάς , η διδασκαλία του οποίου για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος υπήρξε ουσιαστικά και η εκκίνηση της όλης θεολογικής του πορείας ² . Τί λειτούργησε όμως ως αφορμή αυτής του της θεολογήσεως ;

Αναμφισβήτητα , η ανάγκη αντιρρητικής αναφοράς στις απόψεις του Βαρλαάμ , θεολόγου και φιλοσόφου από τη Σεμιναρία της Καλαυρίας ³ . Ο Βαρλαάμ αντιμετώπισε το 1334 , κατ' εντολήν του Αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' , τους αντιπροσώπους του πάπα στις συζητήσεις που πραγματοποιούνταν στην Κωνσταντινούπολη για την ένωση των Εκκλησιών . Και αντέκρουσε μόν τα επιχειρήματα των Δυτικών , αλλά ο τρόπος της θεολογήσεως του , ιδιαίτερος στο ζήτημα του Filioque , και η χρησιμοποίηση της διαλεκτικής μεθόδου οδηγούσε σε ένα είδος θεολογικού αγνωστικισμού ⁴ , που απέκλειε κάθε θεώρηση στο μυστήριο της Αγίας Τριάδας ⁵ .

Οι θεολογικοί κύκλοι της Ανατολής εύλογα ζητούσαν γνησιώτερη υπεράσπιση της ορθόδοξης θέσης . Γι' αυτό εισέρχεται στο προσκήνιο ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς , κατόπιν προτροπής φίλων του , με σκοπό τη διασάφηση των Ορθοδόξων απόψεων . Γράφει λοιπόν , τους δύο Αποδεικτικούς Λόγους περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος , το 1335 . Με αυτές τις πραγματείες δεν απαντά στον Βαρλαάμ αλλά στους Λατίνους , ακριβώς διότι δεν έκρινε επαρκή την απάντηση του Βαρλαάμ προς εκείνους ⁶ .

Σε αυτή τη συνάφεια πρέπει να σημειώσουμε πώς αν και η αφορμή της θεολογήσεως του Γρηγορίου Παλαμά για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος υπήρξε αντιρρητική , ο ιερός Πατήρ δεν περιορίζεται μόνο στην αντίρρηση αλλά δομεί με οδηγό την προγενέστερη παράδοση αλλά και με τη δική του συμβολή και θετικά τη διδασκαλία για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος ⁷ .

¹ Βλ. J.Meyendorff , A study of Gregory Palamas , St.Vladimir's Seminary Press , Crestwood , New York 1998 , p.228 .

² Με εξαίρεση βέβαια το έργο «Λόγος εις τόν βίον του Οσίου Πέτρου του Αθωνίτου» , το οποίο είναι το πρώτο από τα συγγράμματα του Γρηγορίου του Παλαμά , γραμμένο το 1333 . Βλέπε Π.Χρήστου , Εισαγωγή ΓΠΣ 5 , σ.126 .

³ Για τον Βαρλαάμ , βλ. Π. Χρήστου « Βαρλαάμ ο Καλαβρός» , Θ.Η.Ε τόμος 3^{ος} , σσ. 624-627 .

⁴ Βλ. Π.Χρήστου , Εισαγωγή ΓΠΣ 1 , σ. 9 .

⁵ Βλ. Β.Δεντάκης , Βυζαντινή Εκκλησιαστική Γραμματολογία , Τόμος 4^{ος} , σσ. 94 –95 , καθώς επίσης Χ.Σωτηρόπουλου , Θέματα θεολογίας του ΙΔ' αιώνας , σ. 14 .

⁶ Βλ. Π.Χρήστου , ΓΠΣ 1 , σ. 10 .

⁷ Ενδιαφέρονσα είναι η άποψη που διατυπώνει ο J.Meyendorff “ Palamas was fiercely faithful to doctrinal Orthodoxy , but he was not systematically anti – Latin , as is proved by his attempts , and those of his followers , to explain his point of view to any Westerners whom he could reach , the

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄.

“ Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ του ΠΑΛΑΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΟΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ .”

Ως αφιετηρία της εξετάσεως της διδασκαλίας του Ιερού Γρηγορίου του Παλαμά , για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος , θέτουμε το ακόλουθο απόσπασμα από τον Β΄ Λόγο « Περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος » , ως σημαντικό και περιεκτικό , κατά την γνώμη μας , των βασικών σημείων της διδασκαλίας του :

« Τό Πνεῦμα τό ἅγιον πρό αἰώνων καί ἐπ΄ αἰῶνας καί ἐτι ιδιαίτατον μέν ἔχει τῆς ἰδιοτρόπου ὑπάρξεως τό ἐκ τοῦ πατρός , τῆς μόνης πηγαίας θεότητος , ἐκπορεύεσθαι , τουτέστιν ἐκ τῆς ὑπερθέου ἐκείνης οὐσίας καθ΄ ὑπόστασιν μόνην τήν πατρικήν ... Οὕτω δέ ὄν ἐκ τοῦ πατρός οὐτ΄ αὐτοῦ διίσταται ποτέ , καί τῶ νιῶ οὐχ ἦττον ἦνωται οὐσιωδῶς τε καί ἀδιαστάτως , αὐτῶ τε ἐπαναπαυόμενον καί ἴδιον αὐτοῦ ὑπάρχον καί ἐν αὐτῶ φυσικῶς διατελοῦν αἰεί ἰ αὐτός γάρ ἐστίν ὁ τοῦ πνεύματος ταμίας . Οὐδέν οὖν καινόν , εἰ καί ἐξ΄ αὐτοῦ καί ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ προιέναι λέγεται , καθ΄ ὑπόστασιν μέντοι τήν πατρικήν ἰ καί δι΄ αὐτοῦ καί ἐξ΄ αὐτοῦ φυσικῶς καί δίδοται καί πέμπεται καί προχεῖται καί προέρχεται , δι΄ αὐτοῦ διδόμενόν τε καί φανερούμενον , εἰ δέ βούλει καί ἐκπορευόμενον πρὸς οὓς ἄξιον . Καί ἐκπόρευσιν γάρ εἶπουπερ ἂν ἐν τοῖς τοιούτοις ἀκροάση , τήν φανέρωσιν νόει . » ⁸

Τα βασικά σημεία της διδασκαλίας του Γρηγορίου Παλαμά , όπως συνάγονται από το απόσπασμα είναι τα εξής :

- α) Το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται « ἐκ τῆς οὐσίας καθ΄ ὑπόστασιν μόνην τήν πατρικήν . »
- β) Μόνη « πηγαία θεότης » είναι ο Πατήρ στην Αγία Τριάδα .

Genoese of Galata , the Hospitalers of Rhodes and , later , the Legate of Urban V.” , βλέπε J.Meyendorff : A study of Gregory Palamas , p. 229

⁸ Γρηγορίου Παλαμά , Περί Εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος , Λόγος Β΄ 73 , σ. 144 (στο εξής : *Περί εκπορεύσεως ... Α΄ ἢ Β΄*) .

γ) Το Άγιο Πνεύμα είναι « ἴδιον » του Υιού και επαναπαύεται σε Αυτόν « ἀεί » .

δ) Το Άγιο Πνεύμα πέμπεται και έκ του Υιού προς τους αξίους « ἐν χρόνῳ. » (κατ' ενέργεια πρόοδος).

1) Καθ' ὑπαρξιν πρόοδος του Αγίου Πνεύματος .

Ο Άγιος Γρηγόριος δέχεται « διττή πρόοδο »⁹ του Αγίου Πνεύματος (1) Καθ' ὑπαρξιν (2) Κατ' ἐνέργειαν .

Η καθ' ὑπαρξιν πρόοδος του Αγίου Πνεύματος είναι η άχρονη υποστατική πρόοδος του Πνεύματος από μόνο τον Πατέρα . Τα χαρίσματα αυτής της « ἀφράστου και ἀπερινοήτου κινήσεως » , περιγράφονται με ἐνάργεια από τον Γρηγόριο : Ἔστι δέ και ἡ ἀναιτίως τε και ἀπολελυμένως πάντη και ὑπέρ εὐδοκίαν και φιλανθρωπίαν, ὡς μή κατά θέλησιν ἀλλά κατά φύσιν μόνην ἐκ τοῦ πατρὸς οὓσα προαιώνιος και ὑπερφνεστάτη τοῦ πνεύματος ἐκπόρευσις και κίνησις και πρόοδος .¹⁰

Το Άγιο Πνεύμα « πηγάζει ἐκ τῆς θείας φύσεως , ἀλλά καθ' ὑπόστασιν μόνην τὴν πατρικὴν. »¹¹ Ο ιερός Πατήρ ἐπιμένει στην κατάδειξη του γεγονότος ότι η καθ' ὑπαρξιν πρόοδος του Αγίου Πνεύματος ἀποτελεῖ υποστατικό ἴδιωμα του Πατρὸς¹² και ὄχι ἴδιωμα της κοινῆς και στις τρεῖς θείες υποστάσεις ουσίας . Ἄν το γεννᾶν και ἐκπορεύειν ἐφαρμοζόταν στη θεία οὐσία , η οποία είναι μία , τότε και ο Υιὸς θα γεννιόταν και ἀπό το Άγιο Πνεύμα και το Άγιο Πνεύμα θα ἐκπορευόταν και ἀπό τον Υιό . Ο ιερός Γρηγόριος είναι ἐν προκειμένῳ κατηγορηματικός στη διατύπωση του : Ο Πατήρ είναι το μοναδικό αἴτιον¹³ στην Αγία Τριάδα , « ὅπερ ἄμφω , τό τέ γεννᾶν και

⁹ Αυτόθι , Α' 29 , σ.54 .

¹⁰ Αυτόθι , Α' 29 , σ. 55 .

¹¹ Αυτόθι , Β' 65 , σ. 137.

¹² « Τίς δ' οὐκ οἶδεν , ὡς ὑποστατικόν ἐπὶ τῆς θεότητος τό αἴτιον ἐστίν ; Οὐκοῦν , εἰ μόνος ὁ Πατήρ αἴτιος και μόνος ἀρχή και πηγὴ θεότητος , οὐδεμία ἄρα τῶν θείων ὑποστάσεων ἑτέρα αἰτία και ἀρχή και πηγὴ θεότητος ἐστίν » . Αυτόθι , Β' 36 , σ.110 .

¹³ « Ἐκεῖ δέ πάντη τε και πάντως εἰς πατῆρ , εἰς αἴτιος ἵ οὐ γάρ ἐστι τό γόνιμον ἄμφοῖν , ἀλλά μία πηγαία θεότης , ὁ Πατήρ . » Αυτόθι , Β' 33 , σ.108 .

ἐκπορεύειν συμπεριβάλλει¹⁴ . Η μόνη πηγαία θεότης ¹⁵ δηλαδή η μοναδική αρχή της υπάρξεως των δύο άλλων θείων προσώπων – του Υιού και του Αγίου Πνεύματος – είναι ο Πατήρ . Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο το Άγιο Πνεύμα « παρ’ αὐτοῦ δέ μόνου τοῦ πατρός ἐκπορεύεται ἀχρόνως καὶ ἀναιτίως , αὐτόν μόνον ἔχον αἰτίαν ἑαυτοῦ τόν μόνον ἀγέννητον πατέρα. »¹⁶

Για τον Γρηγόριο Παλαμά , η διαφύλαξη της μοναρχίας του Θεοῦ Πατέρα , η οποία διασπάται με το Filioque , είναι πολύ σημαντική ¹⁷ Πράγματι , με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και ἐκ του Υιού εισάγονται δύο αίτια και παράλληλα δύο αρχές – δηλαδή ο Πατήρ και ο Υιός – στην Αγία Τριάδα . Οι συνέπειες είναι πολλαπλές και βαρύτατες . Αναφέρουμε κάποιες από αυτές :

- 1) Ἄν το Άγιο Πνεύμα είναι και ἐκ του Υιού , τότε και ο Υιός πρέπει να είναι αίτιος και συγχρόνως Πατήρ ὡς αίτιος .¹⁸
- 2) Ἄν ο Υιός έχει το Πατρικό ιδίωμα του εκπορεύειν ή θα είναι δύο τα αίτια και δύο τα αιτιατά στην Αγία Τριάδα ή συνδραμοῦνται εἰς μίαν την ὑπόστασιν ὁ Πατήρ και ὁ Υιός .¹⁹
- 3) Σύγχυση υποστατικών και φυσικῶν ιδιωμάτων ²⁰ και τελικά σύγχυση φύσεως και υποστάσεως ²¹ στην Αγία Τριάδα .
- 4) Αφού , στην Αγία Τριάδα , υπάρχουν ή υποστατικά ή κοινά ιδιώματα , ἄν το εκπορεύειν είναι κοινό στον Πατέρα και στον Υιό, τότε θα είναι κοινό και στο Άγιο Πνεύμα και τετράς ἔσται ή Τριάς και τό Πνεῦμα γάρ ἐκπορεύσει πνεῦμα ἕτερον.²²
- 5) Πολυθεΐα ²³ και ἐκπτώση από την Αγία Τριάδα .²⁴
- 6) Αποξένωση του Αγίου Πνεύματος από τη θεία φύση ²⁵ με συνέπεια να γίνεται δούλο και κτιστό το Πνεύμα .²⁶
- 7) Ἄν το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται ἔστω εμμέσως – και ὄχι ἀμέσως – ἐκ του Υιού , τότε ο Υιός θα είναι ἔνωση του Πατήρ και του Αγίου Πνεύματος . Αυτό ὁμως καταλύει την ἀλήθεια , που εκφράζεται

¹⁴ Αυτόθι , Α' 1 , σ.28 .

¹⁵ Αυτόθι , Ευχή (στ. 26-27) , σ.25

¹⁶ Γρηγορίου Παλαμά , Περί ἐκπορεύσεως ... , Β' 15 , σσ. 92-93 .

¹⁷ « εἰς ἡμῖν Θεός και μοναρχία το προσκυνοῦμενον . » Αυτόθι , Α' 13 , σ.40

Για τις δογματικές ἀλήθειες που διασφαλίζει η μοναρχία του Θεοῦ πρβλ. Χ.Σωτηρόπουλου , Θέματα Θεολογικά του ΙΔ' αἰῶνος .

¹⁸ Αυτόθι , Α' 6 , σ.34 .

¹⁹ Αυτόθι , Α' 7 , σ.34 .

²⁰ Αυτόθι , Α' 13 , σ.40 .

²¹ Αυτόθι , Α' 15 , σ. 44 .

²² Αυτόθι , Α' 15 , σ. 43 .

²³ Αυτόθι , Α' 37 , σ. 68 (βλέπε επίσης : Α' 12 , σ.39 « πολύθεος πλάνη ») .

²⁴ Αυτόθι , Α' 15 , σ.44 .

²⁵ Αυτόθι , Α' 14 , σ. 43 .

²⁶ Αυτόθι , Α' 14 , σ. 41

στην Πατερική παράδοση , ότι δηλαδή ο Πατήρ είναι η ένωση των δύο άλλων Προσώπων στην Αγία Τριάδα.²⁷

8) Αθέτηση της μοναρχίας καί του καθ' υπόστασιν ενιαίου του Πατήρ.²⁸

Παρατηρούμε , λοιπόν , ότι ο ιερός Γρηγόριος οικειώνεται στη θεολογία του , τη βασική θεολογική θέση των Πατέρων της Ανατολής για την πρωταρχικότητα των υποστάσεων έναντι της ουσίας . Η σκέψη του είναι καθαρά περσοναλιστική καί θεωρεί το δόγμα της *διπλῆς ἐκπορεύσεως* , της υποστατικής δηλαδή προόδου του Αγίου Πνεύματος , ἐκ του Πατρός καί εκ του Υιού , ως μία απειλή στις ιδιότητες των υποστάσεων .²⁹

Το γεγονός ότι ο Θεός είναι Ένας καί Τριαδικός καί συγχρόνως το γεγονός ότι η μία υπόσταση (του Πατρός δηλαδή) είναι κοινό *αἴτιο* των άλλων δύο αποτελεί τη συγκεφαλαίωση του μυστηρίου της οικονομίας κατά τον Άγιο Γρηγόριο .³⁰ Το Άγιο Πνεύμα επομένως δεν μπορεί παρά να εκπορεύεται από μόνο τον Πατέρα . Έτσι , μπορούμε να πούμε , μαζί με τον Γρηγόριο τον Παλαμά ότι : *οὐ τό ἀπλῶς ἐκπορευτόν ἴδιον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος , ἀλλά το ἐκ τοῦ Πατρός ἐκπορευτόν* .³¹

²⁷ Αυτόθι , Α' 23 , σ.52 .

²⁸ Αυτόθι , Α' 40 , σ.70 .

²⁹ Βλ. J. Meyendorff , ὄπ. παρ. σ.230 .

³⁰ Γρηγορίου Παλαμά , Περὶ ἐκπορεύσεως , Β' 18 , σ. 95 .

³¹ Αυτόθι , Α' 22 , σ.51 .

2) Κατ' ἐνέργειαν πρόοδος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος .

(α) Κατ' ἐνέργειαν ἔγχρονη πρόοδος.

Εκτός από την αΐδια καθ' ὑπαρξιν πρόοδο του Αγ. Πνεύματος από μόνο τον Πατέρα , ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμάς δέχεται καί δεύτερη πρόοδο του Ἁγίου Πνεύματος την «κατ' ἐνέργειαν» , ἡ οποία μάλιστα εἶναι καί ἔγχρονη ἀλλά καί ἀχρονη .

Τα χαρίσματα τῆς κατ' ἐνέργεια ἔγχρονης προόδου του Ἁγίου Πνεύματος τὴν οποία συγκαταβατικά ὁ Ἅγιος Γρηγόριος δέχεται να ονομαστέι καί εκπόρευση – εἶναι τα εξής : Αυτή ἡ πρόοδος ενεργεῖται ἐκ' Πατρὸς δι' Υἱοῦ καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἀκόμη . Ονομάζεται δέ εὐδοκία, ἀποστολή , δόσις , συγκατάβασις γίνεται διὰ φιλανθρωπίαν πάντοτε ἐν χρόνο καί πρὸς τινὰς καί δι' αἰτίας , με σκοπὸ να ἀγιασει καί διδάξει καί ὑπομνήση καί τοὺς ἀπειθεῖς ἐλέγξη .³²

Ἡ κατ' ἐνέργειαν πρόοδος του Ἁγίου Πνεύματος εἶναι φυσικὸ ἰδίωμα τῆς Ἁγίας Τριάδος , εἶναι ἐνέργεια καί δύναμη τῆς θεότητος³³ , εἶναι τα ἀυχήματα τῆς θεῖας φύσεως³⁴ . Εἶναι ἡ φανέρωση καί ἡ μετάδοση του Πνεύματος στους ἀξίους³⁵ , στους οποίους επαναπαύεται καί ἐνοικεῖ τελεσιουργώντας τὴν ἀνακαίνιση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς « ἐπὶ τό κρεῖττον » . Εἶναι ἡ δωρεά καί ἡ χάρις του Ἁγίου Πνεύματος , τα χαρίσματα του δηλαδή καί ὄχι ἡ ὑπόστασις του , ἡ οποία δεν μπορεῖ να λαμβάνεται ἀπὸ κανέναν .³⁶

³² Αυτόθι , Α' 29 , σσ. 54-55 καί Β' 15 , σ. 92 : « Ἐπέμφθη καί δι' αἰτίαν , μᾶλλον δέ διὰ πολλὰς αἰτίας ἵνα μὲνη , φησί , μεθ' ὑμῶν εἰς τὸν αἰῶνα ἵνα ὑμᾶς διδάξη καί ὑπομνήση πάντα ἃ εἶπον ὑμῖν , ἵνα μαρτυρήση περὶ ἐμοῦ ... ἵνα ἐλέγξη τὸν κόσμον ... ἵνα ἐμὲ δοξάσῃ »

³³ Αυτόθι , Β' 12 , σ. 88 .

³⁴ Αυτόθι , Β' 20 , σ. 96 .

³⁵ Αυτόθι , Α' 19 , σ. 47 .

³⁶ Αυτόθι , Β' 10 , σ. 86 . Βλέπε καί Β' 64 , σ. 135 : « Ἐκκέχεται τοίνυν οὐσιωδῶς δι' ἡμᾶς καί μεθ' ἡμᾶς ἡ αὐτὸ γὰρ ἐφανερῶθη δι' ἑαυτοῦ τὴν θεῖαν δύναμιν παρέχον , ἀλλὰ καί παρέστιν ἀεὶ οὐσιωδῶς ἡμῖν , πάντως δέ καί καθ' ὑπόστασιν , κἂν ἡμεῖς τῆς οὐσίας ἢ τῆς ὑποστάσεως ἠκιστα μετέχωμεν , ἀλλὰ τῆς χάριτος . »

Βλέπε καί Β' 75 , σ. 146 : « Οὐ γὰρ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ οὐσία καί ἡ ὑπόστασις φανεροῦται ποτε τοῦ θεοῦ πνεύματος . »

Πρβλ. καί J. Meyendorff, μνημ. ἔργο, σ. 231: “ To prove, in his writings against Barlaam and Akindynos, that *energy* is quite distinct from the essence, Palamas tries to show that the charisms of the Spirit which are granted by grace are not the very hypostasis of the Spirit; the latter was communicated neither at Pentecost, nor in the spiritual gifts of which the New Testament speaks. In this context, Palamas distinguishes between those passages of the New Testament which speak of the Spirit (τό πνεῦμα) with the definite article, and those which speak of spirit (πνεῦμα) without the article; the

Αυτή η πρόοδος του Αγίου Πνεύματος ενεργείται από τον Πατέρα και τον Υιό αλλά και από το ίδιο το Άγιο Πνεύμα ³⁷ ως ιδίωμα της Αγίας Τριάδος κοινό ³⁸ εμφανίζοντας το ομοφυές , το ομότιμο και την ομοβουλία των τριών θείων Υποστάσεων .³⁹

Ο Γρηγόριος Παλαμάς μιλώντας για την κατ' ενέργειαν έγγχρονη πρόοδο του Αγίου Πνεύματος δεν παραλείπει να αντιδιαστείλει με σαφήνεια από την καθ' ύπαρξιν εκπόρευση του Πνεύματος από μόνο τον Πατέρα : *οινά μὲν οὖν καὶ πολλά τῇ μόνῃ ἀγία καὶ προσκυνητῇ τριάδι τὰ πρὸς ἡμᾶς ἐξ' αὐτῆς θεῖα δόγματα καὶ ἡ τούτων δόσις , ἡ δὲ τοῦ ἀγίου πνεύματος ἐκπόρευσις μία καὶ τοῦ πατρὸς ἰδία καὶ προαιώνιος .*⁴⁰

Η αποδοχή της « διττῆς προόδου » του Αγίου Πνεύματος « καθ' ύπαρξιν » και « κατ' ενέργειαν » , αποτελεί για τον Άγιο Γρηγόριο τη δυνατότητα για να διακρίνει μεταξύ « Θεολογίας » και « Οικονομίας » , μεταξύ δυο διαφορετικών καταστάσεων , οι οποίες όμως συγχρόνως σχετίζονται . Αυτό , το οποίο τις διακρίνει είναι η αιτία και ο χρόνος : αυτό το οποίο τις συσχετίζει είναι η κατ' ενέργειαν φανέρωση του κοινού έργου των θείων υποστάσεων .⁴¹ Οι δύο όμως αυτές καταστάσεις αν και συσχετίζονται εν τούτοις δεν συγχέονται μεταξύ τους , γιατί η μὲν *οικονομία* : ὡς ἡ ἐν χρόνῳ φανέρωση , ἔχει την αναφορά της στην θέληση του Θεοῦ Πατρὸς η δὲ *Θεολογία* : ὡς ἡ ἄχρονη καὶ αἰδία ἐκπόρευση , στη φυσική προβολή ἢ πρόοδο . Η πρώτη είναι η κατάσταση φανερώσεως και παρουσίας των θείων ενεργειών , η δεύτερη των θείων και ομουσίων υποστάσεων , το κοινό έργο των οποίων φανερούται εν χρόνῳ μέσω των ακτίστων θείων ενεργειών , στην κτίση και στην ιστορία . Αυτή ακριβώς η σύνδεση είναι που οδηγεί και στην συσχέτιση των δύο καταστάσεων .⁴²

Σημαντική είναι και η επισήμανση που κάνει ο Γρηγόριος σχετικά με την σύγχυση των Λατίνων , που ταυτίζουν αἰδία εκπόρευση και εν χρόνῳ αποστολή του Αγίου Πνεύματος . Συνέπεια αυτής της ταυτίσεως είναι η αντίληψη τους ότι το Άγιο Πνεύμα έχει την υπόσταση του και εκ του

latter signify gifts or spiritual energies, and naturally proceed from the Father and the Son, but also from the Spirit itself, for the whole essence of God is the "cause" of the energies."

³⁷ Γρηγορίου Παλαμά , Περί εκπορεύσεως , Β' 11 , σ. 87 .

³⁸ Αυτόθι , σ . 88 (: *Το διδόναι τῶν τριῶν ἐστὶν ὑποστάσεων κοινόν*) , βλ. καὶ Αυτόθι , Β' 21 , σ. 97 : Ἐπεὶ δὲ τῆς τρισυποστάτου θεότητος τὰ ἔργα κοινά , ἐν δὲ τῶν ἔργων καὶ ἡ φανέρωσις , διὰ τοῦτο παρ' ἑαυτοῦ τε πρὸς ἡμᾶς ἦκει καὶ παρὰ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ πέμπεται , δι' ὧν καὶ φανεροῦται τό καὶ παρ' ἑαυτοῦ φανερούμενον , καθάπερ καὶ ὁ υἱὸς πρὸ αὐτοῦ .

³⁹ Αυτόθι , Β' 43 , σ. 117 καὶ Β' 44 , σ.117 .

⁴⁰ Αυτόθι , Β' 12 , σ. 89 .

⁴¹ Βλ. Χρυσοστ. Σαββάτου , Η περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά .

⁴² Αυτόθι , σ. 74

Υιού , δηλαδή το Filioque . Αλλά άν η έν χρόνω αποστολή ταυτίζεται με την αΐδια πρόοδο , τότε και οΥιός γεννάται από τον Πατήρ και το Άγιο Πνεύμα , σύμφωνα με το χωρίο του Ησαΐα : Κύριος απέσταλκε με και το Πνεῦμα αὐτοῦ .⁴³

Επιπλέον , άν η εκπόρευση ταυτίζεται με την αποστολή , η αποστολή δεν είναι *ευδοκία* και *θέληση* – και άρα κοινό έργο της Αγίας Τριάδος – τότε η υποστατική εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος από τον Πατήρ και τον Υιό είναι έργο θελήσεως και επομένως το Πνεύμα δεν είναι άκτιστο και συναΐδιο με τον Πατήρ και τον Υιό αλλά κτιστό και δούλο.⁴⁴ Και άν η εκπόρευση είναι έργο θελήσεως , τότε έγινε *δια φιλανθρωπίαν* και δεν είναι *υπέρ αιτίαν* .

Οι συνέπειες επομένως της τατίσεως *αποστολής* και *εκπορεύσεως* είναι φοβερές . Καθίσταται έτσι φανερό ότι : *οὐκ ταῦτόν ἀποστολή και ἐκπόρευσις . Η μέν γάρ ἀποστολή τῆς πρὸς ἡμᾶς συγκαταβάσεως ἐκφαίνει τήν πρόθεσιν ἡ δέ ἐκπόρευσις τῆς καθ' ἑαυτό παρά πατρός ὑπάρξεως τοῦ πνεύματος ἐστιν ὄνομα* .⁴⁵

⁴³ Ησ. 48 , 16 . Βλέπε και Γρηγορίου Παλαμά , Περί εκπορεύσεως , Β' 21 , σ.27 .

⁴⁴ Αυτόθι , Β' 22 , σ. 98 και Β' 23 , σ.99 .

⁴⁵ Αυτόθι , Β' 25 , σ. 101 .

(β) Κατ' ἐνέργειαν ἄχρονη πρόοδος.

Ο Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμάς συσχετίζοντας τη θεολογική σκέψη του Πατριάρχη Γρηγορίου Β' του Κύπριου , δεν περιορίζει την κατ' ἐνέργειαν πρόοδο του Ἁγίου Πνεύματος μόνο στην ἐν χρόνῳ αποστολή ἀλλά δέχεται ὅτι αὐτή εἶναι αἰώνια καί γίνεται χρονική ὅταν το θελήσει ὁ Πατήρ καί ὁ Υἱός ⁴⁶ : *Τό μὲν γάρ πέμπειν ἔχειν το Πνεῦμα το Ἅγιον πρὸς τοὺς ἀξιούς κοινόν ἐστὶν ἐξ' αἰδίου τῷ πατρὶ καί τῷ υἱῷ ἡ πέμπει δε χρονικῶς ἑκάτερος , ἀμφοτέρω δέ μᾶλλον ὁπότε δέοι.*⁴⁷

Εἶναι σαφές ὅτι ἡ ἀποστολή γίνεται ἐν χρόνῳ καὶ δι' αἰτίαν , τὸ ἀποστελλόμενον ὁμῶς δὲν εἶναι κάτι χρονικό καί πεπερασμένο , ἀλλὰ ἡ ἄχρονη καί αἰδία ἐνέργεια τῆς τρισυπόστατης φύσεως , ποὺ πηγάζει ἀπὸ αὐτὴν καί ἡ ὁποία εἶναι κοινὴ καί στις τρεῖς θείες ὑποστάσεις αἰδίως. Ἡ φανέρωση καί ἡ χορήγηση τοῦ Πνεύματος τελεῖται ἐν χρόνῳ ἐκ τοῦ Υἱοῦ καί διὰ τοῦ Υἱοῦ , *το χορηγεῖν* ὁμῶς τὸ ἔχει ἀνάρχως ὁ Υἱός , ὁ ὁποῖος ἔχει ἀνάρχως τὸ Πνεῦμα *ἀναπαυόμενον* σὲ Αὐτόν .⁴⁸

Ἡ *οικονομική* φανέρωση τῆς Ἁγίας Τριάδος ἔχει τὴν αἰτία τῆς σὴν «ἐν τῇ θεολογίᾳ αἰδία κοινωνία καί σχέση τῶν τριῶν θείων ὁμοουσιῶν ὑποστάσεων»⁴⁹ . Τὸ Πνεῦμα , ἐπομένως , δὲν εἶναι «ἐκ τοῦ Υἱοῦ , ἀλλὰ σὺν τῷ Υἱῷ ἐκ Πατρὸς » σὴν αἰδία τριαδικὴ κοινωνία . Περαιτέρω ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ἀναλύει ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα *ἀναπαύεται* σὴν Υἱὸ αἰωνίως , γι' αὐτὸ καί ὁ Υἱός ὀνομάζεται *ταμίᾱς* τοῦ πνεύματος .⁵⁰ Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι : *συνημμένο φυσικῶς τῷ Πατρὶ καί τῷ Υἱῷ ἀδιαστάτως τε καί αἰδίως* ⁵¹ καί με αὐτὴ τὴν ἐννοία εἶναι πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ : *Τὸ θεῖον πνεῦμα καλεῖται τοῦ υἱοῦ , ἀλλ' οὐχ ὡς ἐκ τοῦ υἱοῦ , ἀλλ' ὡς ἐν τῷ υἱῷ φυσικῶς ἐξ' αἰδίου ὄν* .⁵²

Ὁ τύπος τοῦ Filioque σὴν μία ὀρθολογικὴ θεώρηση βρῖσκει τὴ θέση τοῦ σὴν σχέδιο τῆς θείας ἀποκαλύψεως . Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ φανέρωση τοῦ Υἱοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι εἶναι χρονικὰ περιορισμένη ἢ εἶναι αἰώνια ; Σὴ

⁴⁶ βλέπε : Orphanos M , The procession of the Holy Spirit according to certain Greek Fathers , Θεολογία τ. 3 , σ.443 .

⁴⁷ Γρηγορίου Παλαμά , Περὶ ἐκπορεύσεως , Β' 14 , σ. 92 .

⁴⁸ Βλ. π. Ἀμφ. Ράντοβιτς , Το Μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν Ἅγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμά , σσ. 164 – 165 .

⁴⁹ Γρηγορίου Παλαμά , ὀπ. παρ. Α' 25 , σ. 53 .

⁵⁰ Αὐτόθι , Α' 29 , σ. 56 .

⁵¹ Αὐτόθι , Β' 20 , σ.97 .

⁵² Αὐτόθι , Β' 29 , σ. 104 . Βλέπε καί αὐτόθι , σσ. 104-105 : « Ἐστὶ γάρ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα ὡς ἐξ αἰῶνων καί εἰς αἰῶνας ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον καί ἐν υἱῷ φυσικῶς ὑπάρχον καί ἀναπαυόμενον . »

αυτή την ερώτηση , απαντά ο Άγιος Γρηγόριος με ένα έξοχο χωρίο του από τα *Κεφάλαια Φυσικά* , παρόμοιο του οποίου φαίνεται απίθανο ότι θα μπορούσε να βρεθεί στην Βυζαντινή Θεολογική γραμματεία (J.Meyendorff) . Το χωρίο αυτό ξαφνιάζει κάπως διότι χρησιμοποιεί τους ψυχολογικούς τύπους , όπως και ο Αυγουστίνος ⁵³ : Ἐκεῖνο δέ το Πνεῦμα τοῦ ἀνωτάτου λόγου , οἷον τίς ἕρως ἐστίν ἀπόρρητος τοῦ γεννήτορος πρὸς αὐτόν τόν ἀπορρήτως γεννηθέντα λόγον ὧ καὶ αὐτός ὁ τοῦ πατρὸς ἐπέραστος λόγος καὶ υἱὸς χρῆται πρὸς τον γεννήτορα , ἀλλ' ὡς ἐκ τοῦ πατρὸς ἔχων αὐτόν συμπροελθόντα καὶ συμφυῶς ἐν αὐτῷ ἀναπαυόμενον ... Αὕτη γάρ ἡ πατρὸς τε καὶ υἱοῦ προαιώνιος χαρὰ το πνεῦμα τό ἅγιον ἐστίν, ὡς κοινόν μὲν αὐτοῖς κατὰ την χρῆσιν , δι ' ὃ παρ' ἀμφοτέρων καὶ πρὸς τοὺς ἀξίους πέμπεται , μόνου δέ τοῦ πατρὸς καθ' ὑπαρξιν ὑπάρχον , δι' ὃ καὶ παρ' αὐτοῦ μόνου ἐκπορεύεται καθ' ὑπαρξιν . ⁵⁴

⁵³ Βλέπε : P. Evdokimov , Το Άγιο Πνεύμα στην Ορθόδοξη παράδοση , σ. 79

επίσης : J. Meyendorff , ο.π. , σ. 232 : “ ... That is the Orthodox meaning which can be given to the Latin Filioque clause ; while preserving the personalism of the Fathers and the traditional Byzantine position concerning the *economic* procession of the Spirit from the Son , Palamas , because he considers the divine energies as uncreated and eternal , does not limit that *economy* to temporal existence .”

Κάποια στοιχεία για την Τριαδολογία καὶ Πνευματολογία του ιεροῦ Αυγουστίνου , καθώς καὶ για το κατὰ πόσον πρόκειται για « μεταφυσικές αναλογίες » ἢ « τριαδική ψυχολογία » , βλέπε : P.Smuloters , Saint Augustine : le saint – Esprit Charite , D.S. , pp.1279 – 1283 , vol. N , Paris 1961 .

Για την παλαμική τριαδική ψυχοθεολογία των φυσικῶν καὶ θεολογικῶν κεφαλαίων καὶ την Αυγουστίνεια ἀντίστοιχη του De Trinitate ὡς πηγή της , βλ . Γ.Δημητρακόπουλου , Αυγουστίνος καὶ Γρηγόριος Παλαμάς , Τα προβλήματα των Αριστοτελικῶν κατηγοριῶν καὶ της Τριαδικῆς ψυχοθεολογίας , σσ . 86 – 94 .

⁵⁴ Γρηγορίου Παλαμά , Κεφάλαια φυσικά καὶ θεολογικά 36 , ΓΠΣ 5 , σσ . 54–55 , βλέπε καὶ Αμφ. Ράντοβιτς , Το Μυστήριο της Αγίας Τριάδος κατὰ τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά , σσ . 168–174 .

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄.

“ ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ τοῦ ΠΑΛΑΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΟΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ .”

Είναι γεγονός ότι στην διδασκαλία του Γρηγορίου Παλαμά βρίσκουμε την δημιουργική καί έν Πνεύματι ελευθερίας παρουσίαση της προγενέστερης του θεολογικού προσδιορισμού ⁵⁵ καί στο ζήτημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος .

Η βάση της θεολογήσεως του είναι οπωσδήποτε η Αγία Γραφή . Στο έργο του : “ *Λόγοι αποδεικτικοί Περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος* ” , στο οποίο περιέχεται κατεξοχήν η διδασκαλία του για την εκπόρευση , παραθέτει πλήθος χωρίων κυρίως από το Ευαγγέλιο του Ιωάννη καί την Α΄ πρόσ Κορινθίους επιστολή , του Αποστόλου Παύλου . ⁵⁶ Δεν θα επιμείνουμε όμως στην αγιογραφική θεμελίωση της διδασκαλίας του αλλά στην πατερική , η οποία είναι πλουσιωτάτη .

Πράγματι , παραθέτει μαρτυρίες των τριών Καππαδόκων – καί ιδιαιτέρως του Γρηγορίου του Θεολόγου καί του Κυρίλλου Αλεξανδρείας . Η αναφορά του σε πατέρες μεταγενέστερους του Κυρίλλου είναι περιορισμένη . Αναφέρει μονάχα τον Ψευδοδιονύσιο καί τον Ιωάννη Δαμασκηνό . Ενώ γνωρίζει επίσης την θεολογική διεργασία , που είχε συντελεστεί με τον ιερό Φώτιο καί εξής ως την εποχή του στο ζήτημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος , δεν αναφέρει ονομαστικά τον Φώτιο . Χρησιμοποιεί ακόμη την Δογματική πανοπλία του Ευθυμίου Ζυγαβηνού , όπου απαντά καί ο όρος *ἀπόδειξις* με την έννοια που του δίνει ο Παλαμάς . Επιπλέον , ο Γρηγόριος είχε υπ’ όψιν του τις πρόσφατες τότε αλλά καί προγενέστερες συζητήσεις ⁵⁷ όπως καί τα σχετικά με το θέμα συγγράμματα του Ιωάννου του Βέκκου. ⁵⁸

Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε σύντομα το θέμα των πηγών του Γρηγορίου Παλαμά στο ζήτημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος σε τέσσερις παραγράφους : 1) Οι Καππαδόκες 2) Ο Κύριλλος Αλεξανδρείας 3) Ο Φώτιος 4) Ο Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος .

⁵⁵ Βλέπε Γ. Μαντζαρίδου , Παλαμικά , σ . 17 .

⁵⁶ Βλ. Π. Χρήστου , Εισαγωγή ... , ΓΠΣ 1 , σ. 13 .

⁵⁷ Βλ. Μ.Ορφανού , *Η υπό των πατέρων ἐρμηνεία τῆς παραδόσεως* , σ. 399 , όπου ο συγγραφέας επισημαίνει το γεγονός , ότι η Β΄ Σύνοδος των Βλαχερνών προπαρασκεύασε το δρόμο στον άγιο Γρηγόριο Παλαμά , ο οποίος ερμηνεύοντας αργότερα έκ νέου την παράδοση των πατέρων διευκρίνησε ότι η δι΄ Υιού κατ΄ ἐκφασιν ή κατ΄ ἐκλαμψιν προβολή ή εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος δεν είναι άλλη , παρά η κατ΄ ἐνέργειαν εκπόρευση , η οποία διακρίνεται με σαφήνεια σε όλη την καθ΄ ὑπαρξιν .

⁵⁸ βλ. Π.Χρήστου , Εισαγωγή ... , σ. 157 .

1) Οι Καππαδόκες .

Από όλους τους μεγάλους Πατέρες τους οποίους συναντούμε στην αντιρρητική θεολογία για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος , οι Καππαδόκες είναι εκείνοι που δέσποζαν σε αυτή . Αυτό είναι δικαιολογημένο από την εντυπωσιακή προσφορά τους και από την θεολογική σημασία στην σκέψη τους .⁵⁹

Τα κύρια σημεία της θεολογίας των Καππαδόκων Πατέρων – Μ.Βασιλείου , Γρηγορίου του Θεολόγου και Γρηγορίου Νύσσης – ως προς την σχέση των θείων προσώπων είναι τα εξής : α) Υπάρχει διάκριση ουσίας και υπόστασης , η οποία είναι ανάλογη με την υπάρχουσα σχέση μεταξύ *κοινού* και *ιδίου* β) Ο Πατήρ σχετίζεται με τον Υιό και το Άγιο Πνεύμα ως αίτιο προς τα αιτιατά γ) Μόνος ο Πατήρ είναι η πηγή και η αρχή της υπάρξεως του Υιού και του Αγίου Πνεύματος .⁶⁰

Είναι βασικό ότι η συζήτηση τείνει να καθιερώσει στενό σύνδεσμο και συνοχή ανάμεσα στην τριαδική θεολογία των Καππαδόκων πατέρων και του Γρηγορίου Παλαμά .⁶¹ Άς δούμε όμως πως χρησιμοποιεί ο Παλαμάς τους Καππαδόκες στους *Αποδεικτικούς Λόγους του* , και πρώτα στον Μ.Βασίλειο .

Από τα χωρία του Μ.Βασιλείου , που παραθέτει ο Γρηγόριος Παλαμάς , συνάγεται ότι στηρίζεται στον Μ.Βασίλειο για να υποστηρίξει τα εξής σημεία : 1) Το Άγιο Πνεύμα προέρχεται , εκπορεύεται έκ του Πατρός , είναι το *στόμα* του Πατέρα ⁶² 2) Τα ιδιώματα που είναι κοινά στον Πατέρα και στον Υιό είναι κοινά και στο Άγιο Πνεύμα ⁶³ 3) Η πρόθεση *διά* μπορεί να εκληφθεί ως *έκ* επί των κτισμάτων ⁶⁴ 4) Οι δωρεές και η χορηγία των αγαθών στην κτίση , που πηγάζουν από το Άγιο Πνεύμα , είναι ενέργειες του Αγίου Πνεύματος , τις οποίες έχει αιδίως ⁶⁵ 5) Το Άγιο Πνεύμα λέγεται *πνεῦμα Υιού* διότι *διά* του Υιού χορηγείται και εκφαίνεται ⁶⁶ 6) Το Άγιο Πνεύμα λέγεται *Πνεῦμα Χριστού* *ὡς κατά τήν φύσιν ὠκειωμένον αὐτῷ* ⁶⁷ 7) Το ότι ο

⁵⁹ βλ. Χρυσόστομου Σαββάτου , « Χρήσις και παράχρησις » χωρίων του Μ.Βασιλείου εἰς τας συζητήσεις περί Filioque , Θεολογία τόμος ΞΖ' , τεύχος 1 , σ. 137 , 1996 .

⁶⁰ βλ. Μ. Orphanos , The procession ... , Θεολογία τόμος Ν , τεύχος 4 , σσ.773–774 , 1979 .

⁶¹ βλ. J.Meyendorff , Το Άγιο Πνεύμα στην Θεολογία του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά , σ.147 (αλλά και γενικότερα στις σελίδες 145–148).

⁶² Γρ. Παλαμά , Περί εκπορεύσεως ... , Α'5 , σ.33 και Α'19 , σ.46 . Βλέπε επίσης και Α'31 , σ.59 : « Τό πνεῦμα , φησί , τό ἅγιον ... ἐκ τοῦ πατρὸς ὑφεστάναι » (Δίνουμε τις παραπομπές μόνο στα κείμενα του Παλαμά και όχι σύγχρονων και στα αντίστοιχα των Καππαδόκων – οι οποίες υπάρχουν στην κριτική έκδοση των συγγραμμάτων του Παλαμά – για να μην επιβαρύνουμε περισσότερο τον όγκο των υποσημειώσεων μας) , πρβλ. Χρ.Σαββάτου , ο.π. , σσ. 171–172 .

⁶³ Γρ. Παλαμά , ο.π. Α'15 , σ.43 .

⁶⁴ Αυτόθι , Α'25 , σ. 53 . Για την σημασία των προθέσεων « *έκ* » και « *διά* » .

⁶⁵ Γρηγορίου Παλαμά , ο.π. Β'11 , σ.88 .

⁶⁶ Αυτόθι , Β'31 , σ. 106 και Β' 45 , σ.118 . Πρβλ. Χ.Σωτηρόπουλου , ο.π. , σσ. 175–188 .

⁶⁷ Γρηγορίου Παλαμά , ο.π. , Β' 31 , σ.106 .

Πατήρ δημιουργεί δια του Υιού το ἠνωμένον τοῦ θελήματος παρίστησιν .⁶⁸

Ο Γρηγόριος Θεολόγος τώρα είναι εκείνος από τους Καππαδόκες , στον οποίο ο Γρηγόριος Παλαμάς ανατρέχει πολύ συχνά , συχνότερα από ότι στους άλλους δύο . Από την αναφορά του Παλαμά , στην διδασκαλία του Γρηγορίου Θεολόγου επισημαίνουμε τις κυριότερες έννοιες :

- 1) Τα τρία πρόσωπα στην Θεότητα έχουν την αναφορά τους στο ένα Πρόσωπο του Θεού Πατρός .⁶⁹
- 2) Το Πνεύμα έχει όσα ο Υιός “ πλήν τῆς γεννήσεως . ”⁷⁰
- 3) Η φράση του Γρηγορίου Θεολόγου για τον Υιό “ ἡ ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχή ” έχει δημιουργική καί όχι υπαρκτική έννοια .⁷¹
- 4) Ο Υιός είναι μόνον Υιός καί όχι Πατήρ ἢ προβολεύς .⁷²
- 5) Ἴδιον του Αγίου Πνεύματος είναι το “ ἐκ τοῦ πνεύματος ἐκπορευόμενον ”⁷³
- 6) Ο Πατήρ είναι “ ἐνωσις ” των άλλων δύο προσώπων στην Αγία Τριάδα “ ἐξ οὗ καί πρὸς ὃν ἀνάγεται τα ἐξῆς ”⁷⁴
- 7) Ο Υιός είναι “ ἀρχὴ τῶν ὄλων ” δηλαδή των κτισμάτων . Ἄν το Ἅγιο Πνεύμα εἶχε την ἀρχὴ της υπάρξεως του καί στον Υιό , θα ἦταν ἓνα των ὄλων : “ Δειξον ὅτι γέγονε το πνεῦμα καί τότε τῶ Γίῳ δός ”⁷⁵
- 8) “ Πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατήρ , τοῦ Υἱοῦ ἐστὶν ἀνεῦ τῆς αἰτίας ”
Η απονομή επομένως των ιδιοτήτων μίας θείας Υποστάσεως καί σε δεύτερη – στον Υιό – επιφέρει σύγχυση των υποστατικών ιδιωμάτων .⁷⁶
- 9) Η σχέση των Προσώπων καί η τάξη στην Αγία Τριάδα είναι μυστήριο , που γνωρίζει μόνο η ἴδια η Αγία Τριάδα καί εκείνοι στους οποίους Αυτή θα το αποκαλύψει⁷⁷
- 10) Η προαρίθμηση καί υπαρίθμηση των τριῶν Προσώπων στην Γραφή δηλώνει την ἰσοτιμία της φύσεως⁷⁸
- 11) Η αποστολή είναι ευδοκία του Πατρός⁷⁹

⁶⁸ Αυτόθι , Β΄ 59 , σ.132 . Γενικότερα , για την πνευματολογία του Μ.Βασιλείου , βλ. Μ.Ορφανός , Ο Υιός καί το Ἅγιο Πνεῦμα εἰς την Τριαδολογία του Μ.Βασιλείου , σσ. 42–47 .

⁶⁹ Γρηγορίου Παλαμά , ο.π. , Α΄5 , σ.33 .

⁷⁰ Αυτόθι , Α΄11 , σ.38.

⁷¹ Αυτόθι , Α΄11-13 , σ.39.

⁷² Αυτόθι , Α΄21 , σ.49.

⁷³ Γρηγορίου Παλαμά , ο.π. , Β΄31 , σ. 106. Αυτόθι , Β΄ 59 , σ. 132 . Γενικότερα , για την πνευματολογία του Μ.Βασιλείου , βλ. Μ.Ορφανός , Ο Υιός καί το Ἅγιο Πνεῦμα εἰς την Τριαδολογία του Μ.Βασιλείου , σσ. 42–47 . Επίσης , Γρηγορίου Παλαμά , ο.π. , Α΄5 , σ.33

⁷⁴ Αυτόθι , Α΄25 , σ.52 .

⁷⁵ Αυτόθι , Α΄30 , σ.57.

⁷⁶ Αυτόθι , Α΄31 , σσ. 59-60 καί Α΄33 , σ. 63 .

⁷⁷ Αυτόθι , Α΄33 , σ. 61.

⁷⁸ Αυτόθι , Α΄36 , σ.67 . Πρβλ. Χ.Σωτηρόπουλου , ο.π. , σσ. 206-208 .

Σχετικά με την χρησιμοποίηση έργων του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, του “ ἀδελφοῦ καὶ ἀδελφᾶ φρονοῦντος ”⁸⁰, στους Αποδεικτικούς Λόγους παρατηρούμε τα εξής :

1) Ο Γρηγόριος Παλαμάς χρησιμοποιεί το εξής χωρίο από το λόγο Περί Θεογνωσίας του Γρηγορίου Νύσσης . Ένα έργο που δεν σώζεται σήμερα : “ Πνεῦμα δέ το τῆς πατρικῆς ἐκπορευόμενον ὑποστάσεως . Τούτου γάρ ἔνεκα καὶ πνεῦμα στόματος ἀλλ’ οὐχί καὶ τον λόγον στόματος ὁ Δαβὶδ εἶρηκεν , ἵνα την ἐκπορευτικὴν ιδιότητα τῶ πατρὶ μόνῳ προσοῦσαν πιστώσῃται ”⁸¹ Με την χρήση αυτού του χωρίου ο Γρηγόριος αποσκοπεί να θεμελιώσει το ακοινώνητο του υποστατικού ιδιώματος του Πατρός , ο οποίος μόνος εκπορεύει καθ’ ὑπαρξιν το Άγιο Πνεύμα .⁸²

Αυτό το χωρίο φαίνεται ότι ήταν ένα από τα σημαντικά στη διαμάχη για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος . Τον 13^ο αι. μάλιστα χρησιμοποιήθηκε και από τους ενωτικούς και από τους ανθενωτικούς , ο δέ Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης , γνωστός ενωτικός , κατηγορεί τους ανθενωτικούς ότι σκολίως ἐκακούργησαν . Το χωρίο με την αντικατάσταση της λέξεως “ τῶ Πνεύματι ” με “ τῶ Πατρὶ ” ὁ “ Τῆς ἐκτεθείσης τὴν τῶ Πνεύματι λέξιν μετεποίησαν εἰς την τῶ Πατρὶ ” αναφέρει : “ βουλόμενοι παραστήσαι τοῦ Πατρός εἶναι τὸ ἐκπορευτικὸν ἴδιον ὡς στερῆσαι τὸν Υἱὸν ἐντεῦθεν αὐτοῦ καὶ δεῖξαι σὺν τῶ Πατρὶ μὴ μετέχοντα . ”⁸³

2) Ο ιερός Παλαμάς χρησιμοποιεί επίσης το χωρίο “ προθεωρεῖσθαι τὸν Υἱὸν κατὰ τὸν τῆς αἰτίας λόγον τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως ” , από τον πρώτο Αντιρρητικὸν πρὸς Ευνόμιον του Γρηγορίου Νύσσης . Το χωρίο αυτό χρησιμοποιούσαν οι λατινόφρονες , για να υποστηρίξουν προφανώς ότι ο Υἱός είναι η υποστατική αιτία του Πνεύματος .⁸⁴

Ο Παλαμάς στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει το χωρίο , λέει ότι προθεωρεῖται βεβαίως ο Υἱός , αλλά όχι κατὰ τον λόγο της αιτίας του Πνεύματος , αλλά κατὰ τον λόγο της δικῆς του (του Υἱού) υποστάσεως από τον Πατέρα , διότι ακούγοντας κάποιος το ὄνομα “ Πατήρ ” σκέφτεται αμέσως το “ γέννημα ” , τὸν Υἱό . “ αἰ διὰ τοῦτο ὁ Υἱός πρὸ τοῦ Πνεύματος ἐστι καθ’ ὑπαρξιν οὐδαμῶς . ”

⁷⁹ Γρηγορίου Παλαμά , ο.π. , Β'21 ,σ. 97 .

⁸⁰ Αυτόθι , Α'19 ,σ.47 .

⁸¹ Θεολογία , τόμος ΞΣΤ' , 1995 , τεύχος 1 , σσ. 119-120 .

⁸² Αυτόθι .

⁸³ Κ.Μελιτηνιώτου , Λόγοι Αντιρρητικοί δύο , εκδ. Μ.Ορφανού , σσ. 263 ,16 – 264 ,4

⁸⁴ Γρηγορίου Παλαμά , Περί εκπορεύσεως ... , Β'42 , σ.122 .

Για την επίρρωση αυτής της θέσεως προσθέτει ο Παλαμάς και το εξής χωρίο του Νύσσης από το ίδιο έργο : “ ‘ ς συνάπτεται τῷ Πατρὶ ὁ Υἱός και το ἐξ ‘ αὐτοῦ εἶναι ἔχων οὐχ ὑστερίζει κατά τήν ὑπαρξιν , οὕτω πάλιν και τοῦ μονογενοῦς ἔχεται τό Πνεῦμα τό ἅγιον , ἐπινοία μόνον κατά τόν τῆς αἰτίας λόγον προθεωρουμένου τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως ”⁸⁵ Καί διατυπώνει συμπερασματικά ὅτι “ ἅμα ἐστίν ὁ Πατήρ και ὁ Υἱός και το Πνεῦμα τό ἅγιον ”⁸⁶

3) Ἄλλο ἀπόσπασμα ἀπό τον Νύσσης , που παραθέτει ο Παλαμάς εἶναι το εξής : “ ... ἐπί τῆς ἁγίας Τριάδος ... ἐν πρόσωπον και το αὐτό τοῦ Πατρός , ἐξ οὐπερ ὁ Υἱός γεννᾶται και το Πνεῦμα το ἅγιον ἐκπορεύεται. Διό και κυρίως τόν ἕνα αἴτιον μετά τῶν αὐτοῦ αἰτιατῶν ἕνα Θεόν φάμεν τεθαρρηκότως ”⁸⁷ Με αὐτό το ἀπόσπασμα ο ιερός Παλαμάς θέλει να καταδείξει την ἀλήθεια ὅτι μόνος αἴτιος στην Ἁγία Τριάδα εἶναι ο Πατήρ , στον ὁποῖο ἀνήκει η ἐκπορευτική ιδιότητα .

4) Σημαντικό εἶναι και το χωρίο ἀπό το ἔργο *Πρός Ἀβλάβιον* του Γρηγορίου Νύσσης : “ ... το ἀπαράλλακτο τῆς θείας φύσεως ὁμολογοῦντες τήν κατά το αἶτον και αἰτιατόν διαφοράν οὐκ ἀρνούμεθα , ἐν ᾧ μόνῳ διακρίνεσθαι τό ἕτερον τοῦ ἑτέρου καταλαμβάνομεν , τῷ το μὲν αἴτιον πιστεύειν εἶναι , το δέ ἐκ τοῦ αἰτίου , και τοῦ ἐξ αἰτίας ὄντος πάλιν ἄλλην διαφοράν ἐννοοῦμεν. Το μὲν γάρ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου , τό δέ διά τοῦ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου ὥστε και το μονογενές ἀναμφίβολον ἐπί τοῦ υἱοῦ μένειν και το ἐκ τοῦ πατρός εἶναι τό πνεῦμα μή ἀμφιβάλλειν , τῆς τοῦ υἱοῦ μεσιτείας και ἑαυτῷ τό μονογενές φυλλατούσης και το πνεῦμα τῆς φυσικῆς πρὸς τόν πατέρα σχέσεως μή ἀπειργούσης. ”⁸⁸

Ο ἅγιος Γρηγόριος Παλαμάς ἔχει συνείδηση της ερμηνευτικῆς δυσκολίας , που προβάλλει το παραπάνω χωρίο του Νύσσης , το ὁποῖο χρησιμοποιούσαν οἱ Λατίνοι , και επιχειρεῖ μια ἐκτενή ερμηνεία , για να “ ἀνακαθάρη τοῖς πᾶσι το ἐν ταύτῃ δύσληπτον , ὁ αὐτοῖς (=Λατίνοις) και τήν πλάνην ὡς ἐπίπαν ἀπειργάσατο ”⁸⁹ Με αὐτή την ερμηνεία ο Γρηγόριος Παλαμάς υποστηρίζει ὅτι : α) ο Γρ. Νύσσης , ἀντίθετα πρὸς τις θέσεις των Λατίνων , ἀναφέρει σαφῶς ἕνα αἴτιο στη θεότητα β) Ο Υἱός δεν ἐμποδίζει την ἀμεση σχέση του Πνεύματος πρὸς

⁸⁵ Γρηγορίου Παλαμά , ο.π. , Β'49,σ.122 – 123.

⁸⁶ Αὐτόθι .

⁸⁷ Αὐτόθι , Β'50 , σ.124.

⁸⁸ Αὐτόθι , Β'51,σ.125 , βλέπε ἐπίσης και Στ.Παπαδόπουλου , Πατρολογία Β' ,σ. 599 – 600.

⁸⁹ Γρηγορίου Παλαμά , ο.π.

τον Πατέρα γ) Στη θεία φύση κατανοείται αίτιο (ο Πατήρ) και αιτιατά (ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα) δ) Η “ *άλλη διαφορά* ” στα αιτιατά δεν σημαίνει ότι το ένα είναι και αίτιο (δηλαδή ο Υιός , κατά τους ισχυρισμούς των Λατίνων) αλλά ότι το ένα είναι Υιός ενώ το άλλο δεν είναι Υιός αλλά το Πνεύμα .

5) Ο Γρηγόριος Παλαμάς τέλος χρησιμοποιεί τον Γρηγόριο Νύσση , για να δηλώσει ότι το Άγιο Πνεύμα φανερώνεται διά του Υιού στους ανθρώπους⁹⁰ και ότι “ *συμπαρομαρτεῖ* ” , δηλαδή συνακολουθεί στο Λόγο τον οποίο εκφαίνει αϊδίως “ *ὡς συνακολουθούσης ἀδιαστάτως τέ καί ἀχρόνως τῆ γεννήσει τῆς ἐκπορεύσεως* ”⁹¹

Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο Γρηγόριος Παλαμάς στη διδασκαλία του για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος στηρίχθηκε στον Γρηγόριο Νύσσης προσπαθώντας μάλιστα να ερμηνεύσει σύμφωνα με τις ανατολικές θέσεις χωρία του Νύσσης , που χρησιμοποίησαν οι Δυτικοί , για να υποστηρίξουν την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και εκ του Υιού .

⁹⁰ Γρηγορίου Παλαμά , ο.π. , Β'57 , σ.130 : “ *ἐν πνεῦμα ἅγιον ἐκ πατρός καί αὐτό τήν ὑπαρξιν ἔχον καί δι ' υἱοῦ πεφηνός* , δηλαδή τοῖς ἀνθρώποις. ”

⁹¹ Αυτόθι , Β'58 , σ.131 .

2) Ο Κύριλλος Αλεξανδρείας .

Η διδασκαλία του Κυρίλλου Αλεξανδρείας για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος κατέστη σημείο αντιλεγόμενο σε όλη την θεολογική γραμματεία περί Αγίου Πνεύματος . Έτσι , οι μὲν Ορθολογιστές προσφεύγουν σε αυτήν σαν σε πολύτιμη πηγή στην προσπάθεια διατύπωσης της ορθολογιστικής διδασκαλίας για την εκπόρευση , ενώ παράλληλα οι Δυτικοί αντλούν από αυτήν επιχειρήματα για την στήριξη του Filioque ⁹² θα μπορούσαμε ακόμη να υποθέσουμε ότι χωρίς τις πνευματολογικές διαμάχες ανάμεσα σε Έλληνες και Λατίνους η κριτική, που απευθύνθηκε στον Κύριλλο για την καί εκ του Υιού εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος καί η οποία άρχισε με τον Θεοδ. Κύρου , θα έμενε οριστικά απαρατήρητη. ⁹³

Ο Γρηγόριος Παλαμάς , όχι μόνο δεν διστάζει να προσφύγει στον Κύριλλο – άν καί έχει σαφή γνώση της προβληματικής της πνευματολογίας του – αλλά κάνει καί διαψιλή χρήση χωρίων από τα έργα του . ⁹⁴

Η ανάγκη αντιρρητικής αναφοράς πρὸς τους Λατίνους τον οδήγησε ίσως στο να παραθέσει καί να προσπαθήσει να ερμηνεύσει σύμφωνα με τις θέσεις των Ορθοδόξων τα χωρία του Κυρίλλου , που χρησιμοποιούσαν καί εκείνοι . ⁹⁵ Είναι δέ γνωστό ότι οι συνήγοροι των ορθοδόξων δογμάτων στην υστεροβυζαντινή περίοδο δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο το πρόβλημα των λατινικών δογματικών διδασκαλιών στην καθαρῶς δυτική λατινική τους μορφή , αλλά είχαν να αντιμετωπίσουν καί τις διάφορες ερμηνείες , που δόθηκαν στην διδασκαλία των Ελλήνων Πατέρων . Ἄς σημειωθεί ότι οι ερμηνείες αυτές άρχισαν από τον ΙΓ΄ αιώνα να διατυπώνονται από τους Έλληνες λατινόφρονες στο Βυζάντιο. ⁹⁶

Ο Γρηγόριος Παλαμάς βέβαια παραθέτει καί χωρία του Κυρίλλου , που μιλούν σαφῶς για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος εκ του Πατρός . Πιστεύει ότι οί λατινικῶς φρονοῦντες , πολλά καί τῶν του μεγάλου Ἀθανασίου καί τῶν τοῦ θείου κυρίλλου παρενόησαν καί περιέτρεψαν κακῶς. ⁹⁷ Θεωρεί , επίσης , ότι ο Ἅγιος Κύριλλος συκοφαντήθηκε ότι δηλαδή πίστευε ότι το Ἅγιο Πνεῦμα έχει την ὑπαρξη

⁹² Βλ. Αν. Θεοδώρου , Η περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος διδασκαλία – Κυρίλλου του Αλεξανδρείας καί Επιφανίου Κύπρου , Θεολογία τ. ΜΔ΄ , 1973 , τεύχος 3-4 , σ.563 .

⁹³ A De Halleux , Cyrille , Theodoret et le “Filioque” , *Revue d’histoire ecclesiastique* , vol. LXXIV, 1979 , p.39 .

⁹⁴ Βλ. καί Δ. Λιάλιου , Πνευματολογικές επισημάνσεις επί του Θ΄ Αναθεματισμού της Γ΄ Επιστολής του Αγ. Κυρίλλου πρὸς Νεστόριο , στα πρακτικά του Θεολογικού συνεδρίου με θέμα *Το Ἅγιον Πνεῦμα* , Θεσσαλονίκη 1992 .

⁹⁵ Γρηγορίου Παλαμά , Αντεπιγραφαί , “ Ἐπιγραφή ἕκτη καί ἑνάτη” , ΓΠΣ 1 , σσ. 167,169 .

⁹⁶ Βλ. Πρωτ. Νικ. Ιωαννίδη , Ο Ιωσήφ Βρυνέντιος . Βίος – ἔργο – διδασκαλία , σ.250 .

⁹⁷ Γρηγορίου Παλαμά , Περὶ εκπορεύσεως ... , Β΄48 , σ.122 .

του από την υπόσταση του Υιού και προσθέτει ότι ο Άγιος Κύριλλος ισχυρίστηκε εγγράφως ότι το Πνεύμα είναι ἴδιον τοῦ Υἱοῦ καὶ οὐκ ἀλλόζοιον ... ἀλλ' οὐκ ἐκ τοῦ Υἱοῦ .⁹⁸

Στο έργο του Αυτεπιγραφαί , το οποίο γράφτηκε για να αντικρούσει ανάλογο έργο του Πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου⁹⁹ , ο Παλαμάς καταλογίζει στον Ιωάννη Βέκκο εσφαλμένη ερμηνεία των πατερικών χωρίων λέγοντας σε μια συμπερασματική διατύπωση : φανερόν οὔν ὅτι μέν τῶν ἁγίων ῥήσεις ἔχουσιν εὐσεβῶς τε καὶ καλῶς , ἐκλαμβάνονται δέ παρά τοῦ συνειληχότος καὶ καταγράψαντος ἐνταῦθα ταῦτα κακῶς τε καὶ δυσσεβῶς .¹⁰⁰

Ο Γρηγόριος Παλαμάς υποστηρίζει ότι όσες φορές ο Κύριλλος Αλεξανδρείας λέει ότι το Πνεύμα είναι από την ουσία του Υιού , το κάνει για να εξάρει την ομοουσιότητα του Υιού προς τον Πατέρα αλλά και του ιδίου του Πνεύματος προς τα άλλα δύο πρόσωπα . Καί αυτό αιτιολογείται , αν λάβουμε υπ' όψιν μας ότι ο Κύριλλος έγραψε τις σχετικές εκφάνσεις αντιμετωπίζοντας τούς ἀντιλέγοντας τῶ ὁμοουσίῳ .¹⁰¹

Άλλη μια περίπτωση , τέλος που επισημαίνει ο Γρηγόριος Παλαμάς στα χωρία του Κυρίλλου , που μιλούν για την πρόοδο του Πνεύματος από τον Πατέρα και τον Υιό , είναι εκείνη που αναφέρεται στην χορήγηση της ενέργειας του Πνεύματος στους ανθρώπους , η οποία γίνεται έκ του Πατρός και έκ του Υιού .¹⁰²

⁹⁸ Αυτόθι , Β'68 , σσ. 136–140 .

⁹⁹ Βλ. Π.Χρήστου , Εισαγωγή ΓΠΣ 1 , σ.157 .

¹⁰⁰ Αυτόθι .

¹⁰¹ Του ιδίου , Περί εκπορεύσεως ... Β'64 , σ. 136 . Βλέπε επίσης καὶ J.Meyendorff , Initiation a la theologie Byzantine , p.125 : “ Ces luttes autour des autorites anciennes portaient souvent sur les textes des Peres qui , comme Athanase , Cyrille d' Alexandrie et Epirhane de Chypreen particulier, ataient arant tout impliqués dans des polemiques anti ariennes ou antinestorianes et s' efforeaient done d' etablir l' identite du Christ en tant que le Logos divin eternel et preexistant. ”

¹⁰² Γρηγορίου Παλαμά , ο.π. Β'69 , σσ. 140-141 . Βλ. καὶ J.Meyendorff , A Study of Gregory Palamas , pp. 230-231.

3) Ο Φώτιος .

Ο Ιερός Φώτιος είναι ο πρώτος ο οποίος εξέθεσε συστηματικά την ορθόδοξη διδασκαλία για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος . Οι προγενέστεροι από αυτόν πατέρες ασχολούνται περιστασιακά με το θέμα της εκπορεύσεως , διότι αυτό το θέμα δεν είχε απασχολήσει την ανατολική Εκκλησία ως τον Θ΄αι. Από την εποχή του Φωτίου και εξής όμως το ζήτημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος έγινε θεολογικό πρόβλημα για την ορθόδοξη ανατολή .¹⁰³

Η δράση του Μ.Φωτίου συμπίπτει με σπουδαία και επικίνδυνη κρίση στην Εκκλησία . Πρόκειται για τον φοβερό σάλιο που προκαλούσε στην ενωμένη Εκκλησία ο επίσκοπος της παλαιάς Ρώμης και μερικοί θεολόγοι της Δύσεως εξαιτίας των αντιλήψεων τους περί Αγ. Πνεύματος και περί Εκκλησίας .¹⁰⁴ Έτσι , η πνευματολογία του Φωτίου προβάλλει ως απάντηση του ιδίου του σώματος της Εκκλησίας , το οποίο αγωνίστηκε για να υπερβεί την κρίση των καιρών .¹⁰⁵ Η προσφορά του δε υπήρξε τόσο σημαντική , ώστε αποτέλεσε σταθμό στην πνευματολογία της Ορθόδοξου Εκκλησίας . Κανένας θεολόγος μετά από αυτόν γράφοντας περί Αγίου Πνεύματος , δεν μπορεί να αγνοεί την *Μυσταγωγία του Φωτίου* .

Η πνευματολογία του ιερού Φωτίου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κυρίως ως μια διδασκαλία της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος . Ο ιερός Φώτιος με την πνευματολογία του έρχεται όχι μόνο να απαντήσει στις καινοτομίες αλλά και να θέσει με θετικό τρόπο τις βάσεις για μια θεολογία της εκπορεύσεως . Η θεολογία αυτή είναι ανακεφαλαίωση της όλης πατερικής πνευματολογίας αλλά συγχρόνως και μια νέα κατανόηση της εν Αγίω Πνεύματι . Αυτή η νέα κατανόηση θα βρεί αναμφίβολα το αποκορύφωμα της στην παλαμική πνευματολογία και θα στηριχθεί στην διδασκαλία του Μ.Φωτίου για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος . Ο Φώτιος άνοιξε τον δρόμο , για να δώσει ο Άγ.Γρηγόριος Παλαμάς σε μία άλλη κρίσιμη εποχή , με σαφήνεια το μέτρο της ορθόδοξης πνευματολογίας .¹⁰⁶

Αποτελεί όμως θέμα προβληματισμού το γεγονός ότι , ενώ ο Γρηγ. Παλαμάς προϋποθέτει τη διδασκαλία του Φωτίου για την εκπόρευση , δεν τον αναφέρει πουθενά στα πνευματολογικά του έργα . Ο Καθηγητής Παν.Χρήστου εξέφρασε την άποψη ότι επειδή η διαφωνία μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας για το ζήτημα του Filioque εκδηλώθηκε πρώτα κατά τους χρόνους του Φωτίου , ο Γρηγόριος

¹⁰³ Βλ.Μ.Ορφανού , Η εκπόρευσις του Αγίου Πνεύματος κατά τον Ιερόν Φώτιον , σ.8

¹⁰⁴ Στ.Παπαδόπουλου , Ο Διδάσκαλος εις την Εκκλησία , Εκκλησία 1976 , τεύχος 3-4 , σ.61.

¹⁰⁵ Σκουτέρη Κ. , Αναφορά εις την πνευματολογίαν του Μεγάλου Φωτίου , Εκκλησία 1976 , τεύχος 3-4 , σσ. 61-65 .

¹⁰⁶ Αυτόθι , σ. 64 .

καταφεύγει σε προγενέστερες μαρτυρίες ισχυρές για όλους . Τις γνώμες του Φωτίου άλλωστε οικειοποιούνται οι μεταγενέστεροι , άν και η προσωπικότητα του είχε περιβληθεί με τείχος σιωπής λόγω της δυσπιστίας προς αυτόν τον κύκλο των ζηλωτών .¹⁰⁷

Η συμβολή του Φωτίου στο ζήτημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος έγκειται πρωτίστως στην διάκριση μεταξύ της “καθ’ ύπαρξιν” και της “κατ’ ενέργειαν ” εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος μεταξύ δηλαδή της προαιώνιας εκπορεύσεως του Πνεύματος από μόνο τον Πατέρα και της αποστολής του έν χρόνω διά του Υιού .¹⁰⁸

Η διδασκαλία όμως αυτή χρειαζόταν συμπλήρωση , διότι ο ιερός Φώτιος εμμένοντας στην καθ’ ύπαρξιν εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος έκ μόνου του Πατρός , δέχεται την συμμετοχή του Υιού μόνο στην έν χρόνω αποστολή του Πνεύματος . Η συμπλήρωση έγινε από τον Γρ.Κύπριο και τον Γρ.Παλαμά , οι οποίοι διευκρίνησαν ότι η εκπόρευση του Αγ.Πνεύματος έκ Πατρός δι’ Υιού είναι η “κατ’έκφανσιν” ή “κατ’ ενέργειαν ” εκπόρευση , η οποία δεν είναι μόνο έγχρονη , αλλά επεκτείνεται και στη αΐδια ζωή της Αγίας Τριάδας .¹⁰⁹

¹⁰⁷ Βλ.Παν.Χρήστου , Εισαγωγή ... , ΓΠΣ 1 , σ.13 .

¹⁰⁸ Βλ. Κ. Σκουτέρη , ο.π. , και του ιδίου : Τα 39 άρθρα της Αγγλικής Εκκλησίας υπό το φώς της Ορθοδόξου Συμβολικής παραδόσεως , σ.183 .

¹⁰⁹ Αυτόθι .

4) Ο Γρηγόριος Β΄ ο Κύπριος .

Οι σύγχρονοι μελετητές του Αγ.Γρηγορίου του Παλαμά τονίζουν ότι η θεολογική αντίληψη του Πατριάρχου Γρηγορίου Β΄ του Κύπριου είχε ουσιαστική επίδραση στην πνευματολογία του Παλαμά . Ο τελευταίος χωρίς να απορρίπτει το “ δι’ Υίου ” του Γρηγορίου Κύπριου προχωρεί και στην αποδοχή της διατυπώσεως “ἐκ τοῦ Υίου ” με τον όρο ότι δεν προβάλλεται η έννοια της πατρικής μοναρχίας .

Ακόμη , δεχόμενος ο Γρηγόριος Παλαμάς την έννοια της διττής εκπορεύσεως (την υποστατική ἐκ μόνου του Πατρός και την αιώνια ἐκλαμψη , πρόοδο ή ἐκχυση δι’ Υίου) οδηγείται στο επίκεντρο της θεολογίας του ΙΔ΄αι. , δηλαδή στην διάκριση και συγχρόνως στον άμεσο σύνδεσμο “*Θεολογίας*” και “*Οικονομίας*”.¹¹⁰

Στην έρευνα βεβαίως έχουν εκφρασθεί και απόψεις , που δεν αποδέχονται την θεολογία του Πατριάρχου Γρηγορίου Β΄ του Κυπρίου ως προδρομική της θεολογίας και ιδιαίτερας της πνευματολογίας του Γρηγορίου Παλαμά .¹¹¹

¹¹⁰ Βλ.Χρ.Σαββάτου , Η Θεολογική ορολογία και προβληματική της πνευματολογίας Γρηγορίου Β΄ του Κύπριου (Διατριβή) , σσ. 30-34 .

¹¹¹ Βλ.αυτόθι , σσ. 35-39 για την σχετική προβληματική καθώς και βιβλιογραφία .

Σ Υ Μ Π Ε Ρ Α Σ Μ Α Τ Α .

Ο Γρηγόριος Παλαμάς , ο κορυφαίος Θεολόγος του ΙΔ΄ αι. ενσωμάτωσε στην καθ' όλου πνευματολογία του και ειδικότερα στην διδασκαλία για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος στην προγενέστερη Εκκλησιαστική παράδοση στην διδασκαλία των Καππαδόκων Πατέρων , του Κυρίλλου Αλεξανδρείας , του Ιερού Φωτίου και του Πατριάρχου Γρηγορίου Β΄ του Κύπριου .

Έτσι , πραγματοποίησε τη δική του συμβολή στη διδασκαλία για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος . Αυτή συνίσταται κυρίως στα εξής σημεία :

1. Στην διατύπωση ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται *ἐκ τῆς θείας φύσεως ἀλλά καθ' ὑπόστασιν μόνην την πατρικήν.*
2. Στην διευκρίνηση ότι η άχρονη υποστατική προέλευση του Αγίου Πνεύματος ἐκ μόνου του Πατέρα διακρίνεται ριζικά από την *κατ' ἐνέργειαν* φανέρωση του Αγίου Πνεύματος ἐν χρόνω που αποτελεί ενιαία τριαδική ενέργεια .
3. Στην επισήμανση ότι η *κατ' ἐνέργειαν* φανέρωση του Αγίου Πνεύματος δεν είναι μόνο *ἔχρονη* αλλά και *ἄχρονη* μέσα στην αἶδια κοινωνία των Προσώπων της Αγίας Τριάδας .

Τέλος καί τῷ Θεῷ δόξα .
Βοστώνη , Δεκεμβρίου 15 , 2001 .

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ .

A) ΠΗΓΕΣ :

- Γρηγορίου Παλαμά , Λόγοι Αποδεικτικοί δύο , εκδ. Β. Bobrinsky , Γρηγορίου Παλαμά Συγγράμματα , τόμος Α΄ , σσ. 23-153 , εκδ. οίκος Καραμάνος , Θεσσαλονίκη 1988 .
- Γρηγορίου Παλαμά , Αντεπιγραφαί , εκδ. Παν. Παπαευαγγέλου , Γρηγορίου του Παλαμά Συγγράμματα , τόμος Α΄ , σσ. 161-175 , εκδ. οίκος Καραμάνος , Θεσσαλονίκη 1988 .
- Γρηγορίου Παλαμά , Κεφάλαια Φυσικά και Θεολογικά , εκδ. Π. Χρήστου , εκδ. οίκος Καραμάνος , Θεσσαλονίκη 1992 .
- Κων/νου Μελιτηνιώτου , Λόγοι Αντιρρητικοί δύο , εκδ. Μ. Ορφανού , εκδ. Συμμετρία , Αθήνα 1994 .

B) ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ :

- Δεντάκη Β. , Βυζαντινή εκκλησιαστική Γραμματολογία , τόμος Δ΄ , ΟΕΔΒ , Αθήνα 1988.
- Δημητρακόπουλου Γ. , Αυγουστίνος και Γρηγόριος Παλαμάς , Τα προβλήματα των Αριστοτελικών κατηγοριών και της τριαδικής ψυχοθεολογίας , εκδ. Παρουσία , Αθήνα 1997 .
- Endokimov P. , Το Άγιο Πνεύμα στην Ορθόδοξη Παράδοση , Θεσσαλονίκη 1987.
- Θεοδώρου Α. , Η περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος διδασκαλία Κυρίλλου του Αλεξανδρείας , Θεολογία τόμος ΜΔ΄ , 1973 , τεύχη 3 – 4 , σσ. 561 – 582 .
- Ιωαννίδη Νικ. (Πρωτοπρ.) , Ο Ιωσήφ Βρυέννιος .. Βίος – έργο – διδασκαλία , Αθήνα 1985 .
- Λιάλου Δ. , Πνευματολογικές επισημάνσεις επί του Θ΄ Αναθεματισμού της Γ΄ Επιστολής του Αγίου Κυρίλλου προς Νεστόριο , στα Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου με θέμα : Το Άγιο Πνεύμα , Θεσσαλονίκη 1992 .
- Μαντζαρίδου Γ. , Παλαμικά , εκδ. Π. Πουρναρά , Θεσσαλονίκη 1983.

- Meyendorff J. , Το Άγιο Πνεύμα στην Θεολογία του Αγ.Γρηγορίου Παλαμά , στα Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου προς τιμήν και μνήμην του έν Αγίους Πατρός ημών Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά , Θεσσαλονίκη 1986 .
 _____ A Study of Gregory Palamas (trans by G.Lawrence) , St.Vladimir's Seminary Press, N.Y 1998.
 _____ Initiation à la theologia Byzantine l' histoire et la doctrine , Paris 1975.

- Ορφανού Μ. , Ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα εις την Τριαδολογία του Μ.Βασιλείου , Αθήνα 1976 .
 _____ Η υπό των Πατέρων Ερμηνεία της παραδόσεως , εκδ.Συμμετρία , Αθήνα 1994 .
 _____ Η εκπόρευσις του Αγ. Πνεύματος κατά τον Ιερόν Φώτιο .
 _____ The procession of the Holy Spirit according to certain Greek Fathers ,Θεολογία τόμος. Ν΄, 1979, τεύχος Δ΄, σσ. 763 – 778 , και τόμος ΝΑ΄, 1980 , τεύχος 1 , σσ. 87 – 107 τεύχος 2 , σσ. 276 – 299 , τεύχος 3 , σσ. 436 – 461 , τεύχος 4 , σσ. 739 – 747 .

- Παναγιωτοπούλου Α. , Ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς ως αντιρρητικός θεολόγος και ο Θεολόγος σήμερα , στο “ Ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς και ο κοινωνικός βίος ” : Ημερίς Θεολογικής Γραμματείας Μέσων Χρόνων , Μάνδρα – Αττικής , Μαΐος 1997 , σσ. 29 – 40 .(βλέπε επίσης : της ίδιας, ο.π., περιοδ. Θεολογία, τόμος 75, τχ.2^{ον}, Ιούλιος – Δεκέμβριος 2004, σσ. 731-742.)

- Παπαδόπουλου Στ. , Ο Διδάσκαλος εις την Εκκλησία , Εκκλησία 1976 , τεύχος 3 – 4 , σσ. 59 – 61
 _____ Πατρολογία Β΄ , Αθήνα 1990 .

- Ράντοβιτς Αμφ. , Το Μυστήριο της Αγίας Τριάδος κατά τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά , Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών , Θεσσαλονίκη 1973 .

- Σαββάτου Χρυσ. , Αναφορές κατά τον ΙΓ΄αι. στο Βυζάντιο για αλλοιώσεις έργων και χωρίων του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης , Θεολογία , τόμος ΞΣΤ΄ , τεύχ. 1 , σσ. 112 – 126 .
 _____ Χρήσις και παράχρησις χωρίων του Μ.Βασιλείου εις τας συζητήσεις περί Filioque , Θεολογία , τόμος ΞΖ΄ τεύχ. 1 , σσ. 157 – 174 .
 _____ Η θεολογική ορολογία και προβληματική της Πνευματολογίας Γρηγορίου Β΄ του Κύπριου (Διατριβή) , εκδ. Επέκταση , Κατερίνη 1997 .

- _____ Η περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος διδασκαλία του Αγ.Γρηγορίου Παλαμά , στο *Ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς και ο κοινωνικός βίος : Ημερίς Θεολογικής Γραμματείας Μέσων Χρόνων* , Μάνδρα – Αττικής , Μαΐος 1997 , σσ. 73 – 77 .
- Σκουτέρη Κ. , Αναφορά εις την πνευματολογία του Μ.Φωτίου , Εκκλησία , 1976 , τεύχ. 3 –4 , σσ. 61 – 65 .
_____ Τα 39 Άρθρα της Αγγλικής Εκκλησίας υπό το φώς της Ορθοδόξου Συμβολικής παραδόσεως , Αθήνα 1982 .
- Σωτηρόπουλου Χ. , Θέματα Θεολογίας του ΙΔ΄αι. , Αθήνα 1986 .
- Χρήστου Π. , Βαρλαάμ ο Καλαβρός , Θ.Η.Ε , τόμος 3^{ος} .
_____ Εισαγωγή , ΓΠΣ 1 , Θεσσαλονίκη 1988 .
- Smuloters P. , Saint Augustine ; le Saint - Esprit Charite στο *Dictionaire de Spiritualite* , tome N , Paris 1961 , στ.1279-1283.